

Надія НІКІТЕНКО

Нові дані до історії хрещення Русі

Епохальна подія всесвітньої історії — хрещення Русі все ще позначена “печаттю таємниці”¹, що спричинено станом джерел, коло яких залишається практично незмінним, а зміст — сповненим смислових лакун, протиріч і непевностей. Про кардинальні моменти цієї події — час і обставини особистого хрещення князя Володимира, охрещення ним киян, встановлення Київської ієрархії — ми маємо, за висловом М. Грушевського, “тільки загальні, сумаричні згадки”, або непевні, до того ж суперечливі дані, що не сприяє розв’язанню згаданих питань.² Мабуть треба говорити і про складність розуміння середньовічних текстів, що іноді спричиняє їхнє помилкове тлумачення і надто скептичне ставлення до них істориків. Зрозуміло, що нагальними завданнями у вивченні проблеми хрещення Русі є розширення кола джерел, а також пошук нових методів їх дослідження. Особливо це стосується нетрадиційних для дослідження цієї проблеми джерел. Так, до вивчення згаданого питання досі ще не залучалися дані розпису св. Софії Київської, який, безперечно, є найдавнішим (перша третина XI ст.) оригінальним джерелом, народженим добою християнізації Київської держави. Питання про значення стінопису св. Софії Київської як цілісної за своєю ідейно-композиційною структурою пам’ятки суспільно-політичної думки в науці взагалі не ставилося. Здійснене нами дослідження розпису в даному контексті показало, що він пройнятий гостроактуальною історичною проблематикою, котра підпорядкована темі хрещення Русі, ідейним стрижнем якої є уславлення християнізаторів — княжого подружжя Володимира й Анни. Ця ідея простежується в усіх ланках декоративної системи — в мозаїках, великих фрескових циклах, одноосібних зображеннях святих. Зіставивши свідчення розпису з даними письмових джерел та результатами натурних досліджень пам’ятки, ми дійшли висновку, що засновниками св. Софії були хрестителі Русі, сам же собор виник наприкінці правління Володимира — на початку княжіння Ярослава.³

Надзвичайно цікаву історичну інформацію містять у собі унікальні світські сюжети двох сходових башт собору. В давнину баштами піднімалися на хори члени княжої родини зі своїм почтом, що зумовило двірцеву тематику розпису цих приміщень. Реконструкція загального змісту циклу баштових фресок утруднена як внаслідок їхнього пошкодження, так і через брак достатніх аналогій. Найбільш компетентне пояснення фрескам дали відомі візантиністи Н. Кондаков⁴ і А. Грабар⁵, котрі, розглянувши цей розпис на широкому історико-культурному тлі, довели, що він є оповідальним циклом, сюжети якого ілюструють придворне життя Візантії під час різдвяних свят.

Останнім часом набула популярності гіпотеза С. Висоцького, котрий пов’язує баштовий цикл з прийомом княгині Ольги імператором Костянтином Багрянородним восени 957 р.⁶ Підхід С. Висоцького до тлумачення змісту фресок є конструктивним, адже дослідник пов’язує розпис із давньоруським життям. Проте є ціла низка обставин, що не дозволяють прийняти названу атрибуцію. Наведемо головні з них.

1. З найдавніших часів в усіх народів світські монументальні образотворчі цикли глорифікували самих замовників, ілюструючи реальні епізоди їхнього життя. Цій традиції були підпорядковані і тріумфальні імператорські цикли Візантії, до яких примикає баштовий розпис св. Софії.⁷ Звернення до часів Ольги порушило б цю традицію, бо не слугувало б прославленню особистих діянь замовника розпису.

2. Не можна бачити княгиню Ольгу у двох головних фресках циклу — “Іподром” і “Церемонія у візантійського імператора”. Справа в тому, що на іподром — своєрідний форум візантійців — жінки не допускалися, навіть імператриця спостерігала за подіями на його арені через заграбовані вікна церкви св. Стефана Дафни, що виходили на іподром.⁸ Стема (корона) і пурпурна мантия на жінці, зображеній у церемоніальній сцені північної башти, не дозволяють

персоніфікувати цю особу як Ольгу, адже царські інсигнії розглядалися у Візантії як символ влади божественного походження і разом з відповідним титулом дарувалися при сакральній церемонії вінчання на царство. Ольга ж царським титулом не володіла, тому не тільки її поява в імператорському палаці, а й навіть зображення у головному храмі союзної держави в царському вбранні, сприймалося б як нечуване зухвальство, як зневаження особи василевса і замах на його владу. Про принципову неможливість подібних зображень говорив А. Грабар, котрий досліджував баштові фрески Софії.⁹

3. Ілюстровані фресками “готські ігри” і коляди мали місце в освяченій давніми традиціями двірцевій обрядовості лише на святаки, що одночасно датує зображені події кінцем грудня — початком січня місяця, тоді як Ольга була прийнята Костянтином VII 9 вересня і 18 жовтня.

Вивчення баштових фресок спонукало нас до висновку, що вони об’єднуються у триумфальний великокняжий цикл, котрий зафіксував укладення русько-візантійського династичного союзу, який поклав початок хрещенню Русі (рубж 987/988 рр.). Розпис південної башти атрибутований нами як “Посли Володимира на прийомі у Василя II”, північної — “Коронація Анни”. Запропонована атрибуція базується на тому, що фрески відтворюють обставини і церемоніал прийому послів і царських заручин — останні традиційно супроводжувались у Візантії коронацією нової цариці. Фрески зафіксували кульмінаційні епізоди цих подій — всенародне вшанування послів на іподромі та прийом їх у палаці (в південній башті, яка веде на “чоловічу” половину княжих хорів); публічне проголошення нареченої київського державця царицею учасниками урочистого параду на Трибуналі Ареї — двірцевому майдані з трибуною (в північній башті, якою піднімалася на “жіночі” хори княгиня).¹⁰

Не ставлячи за мету у цій роботі обґрунтування названої атрибуції, розглянемо крізь призму даних баштового розпису деякі аспекти історії хрещення Русі. Отож, звернемося до фресок.

Сцени константинопольського іподрому вміщують тут епізоди кінських ристань і різноманітних полювань. Вважають, що не всі мисливські сцени башт можна локалізувати на іподромі (зокрема, полювання на білку, вепра, тарпанів). Насправді ці епізоди теж належать до подій на іподромі, котрий, як відомо, був зменшеною копією римського цирку; арена останнього могла завдяки спеціальним пристроям перетворюватися на лісові хащі або навіть на глибоке озеро, де відбувалися справжні полювання і морські бої.¹¹ Реалістичними є й сцени, у яких зображено змагання колісниць. Фінішуючи, колісниця завер-

шує біг перед Кафісмою — палацом іподрому, де в окремих ложах розміщені головні персонажі — імператор та послы, яких він приймає. Безсумнівно, портретне фрескове зображення імператора засвідчує велику схожість з образом Василя II на візантійській мініатюрі 1019 р.¹² Зображення цього василевса в Софійському соборі цілком зрозуміле, адже за його правління вперше в історії Русі і Візантії були встановлені тісні родинні зв’язки двох правлячих династій: сестра Василя II Анна вийшла заміж за Володимира Святославовича. Цей династичний шлюб мав виключне значення для історичної долі Русі, бо започаткував процес її християнізації. Завдяки свідченню арабського історика Ях’ї Антіохійського ми знаємо, що внаслідок феодалного заколоту Варди Фоки, вчиненого у Візантії восени 987 р., правляча династія потрапила у безвихідь. Василь II звернувся по допомогу до Володимира і переговори завершилися укладенням шлюбної угоди. Її головною умовою було одруження Володимира з Анною після згоди князя охрестити себе і свій народ, а також надіслати Василеві допоміжний військовий корпус. Руське військо взяло участь у двох вирішальних битвах — під Хрисоподем і Абідосом, де заколотників було розбито, а сам Фока загинув.¹³

Давньоруські джерела не сповіщають про згадану угоду, але під цим самим 987 роком вони наводять переказ про вибір вір послами Володимира в різних країнах, у якому особливе місце надано розповіді про перебування послів у Царгороді. “Повість врем’яних літ” засвідчує велику честь, виявлену послам імператорами, а також описує присутність послів на святковій відправі у св. Софії.¹⁴ Життя Володимира доповнює літописну розповідь звісткою про тривалість їхнього візиту: “И ту пребыша 8 дний”.¹⁵ Дослідники скептично ставилися до розповіді про вибір вір,¹⁶ але новітніми дослідженнями обґрунтована реальність акту вибору.¹⁷ Та хоч би там що, а візит руської делегації до Константинополя напередодні хрещення Русі є безперечним фактом, адже це підтверджується авторитетним свідченням Ях’ї про русько-візантійські переговори в даний період.

В імператорській ложі крім Василя II, котрий сидить на троні, зображені ще два персонажі. Поруч з тронем стоїть візантійський сановник, характерна поза якого виявляє його повну покірність василевсу: руки сховані в довгі рукави і складені на грудях: цей давній звичай донеда до нас приказка “стояти спустивши рукави”. Безбороді і безвусе обличчя сановника свідчить про те, що тут зображений один з царедворців-евнухів, котрі знаходилися при імператорі в усіх урочистих випадках.¹⁸ Інакше схарактеризований

чоловік, що стоїть у кутку ложі. Як і василевс, він дещо нахилився вперед, погляди обох персонажів звернені один на одного, обличчя виявляють живу цікавість спілкування. Вірогідно, високої честі перебувати поруч з василевсом був удостоєний керівник руського посольства, адже він за давнім посольським звичаєм був фактотумом князя.¹⁹ Поруч з імператорською лежею міститься посольська, де стоять руські послі. На передньому плані — візантійський сановник, образ якого є аналогічним придворному біля імператора. Згідно з етикетом, сановник стоїть попереду послів, бо візантійці вважали себе вищими за іноземців, котрі на прийомах завжди запрошувалися останніми і стояли позаду. В арках Кафісми — візантійські царедворці, серед яких, судячи з безвусих та безбородих облич, багато євнухів, котрі, як відомо, займали вищі придворні посади; за виразом Костянтина Багрянородного, їх було при дворі, як навесні мух в овечому загоні.²⁰ Фреска ілюструє прийом шлюбного посольства, тому на послах Володимира — червоне вбрання, яке було неодмінним атрибутом середньовічної весільної обрядовості.²¹ Не випадково й те, що послів четверо-троє в посольській ложі, один поруч з імператором. Це теж характерна ознака шлюбного посольства, яке уособлює князя і його дружину. Українська весільна обрядовість до наших днів зберігає поняття про головних осіб княжого шлюбного посольства: наречений — це “князь”, котрого супроводжує “дружина”, у якій виділяються головні “чини” — “тисяцький”, “старший боярин” і “молодший боярин”.²² Але в X ст. ці особи були не просто весільними “чинами”, а дійсно репрезентували Русь у подібній ситуації. От ми і бачимо поруч з василевсом фактотума князя, а в посольській ложі тисяцького і представників старшої та молодшої дружини. Церемонія висловлює ідею: Ромейська держава приймає Русь, а свояк Василя II — київський князь Володимир — стає майже рівним божественному василевсу, його “братом” за тогочасними дипломатичними нормами.

Тут можна згадати свідчення “Аноніма” — візантійського переказу про хрещення Русі, компіляції, що складається з трьох розповідей: про перше хрещення русів патріархом Фотієм, про хрещення Русі за Володимира, про винайдення слов’янської азбуки. Хоча автор “Аноніма” плутає часи і події, в його розпорядженні були якісь фактичні дані, вилучені ним із джерел, що не збереглися. Так, у розповіді про Володимирове хрещення наводяться такі факти: 1. Руських послів було четверо. 2. Вони добиралися до Константинополя з великими труднощами. 3. Імператор високо шанував їх. 4. Вони відвідали храм св.

Софії у велике свято.²³ Цікаво, що ці факти підтверджуються фресками, бо розпис не тільки засвідчує саме таку кількість послів, а й дає уявлення про виявлену їм шану і навіть про час відвідин ними столиці Візантії. Річ у тім, що на стовпі південної башти збереглися фрагменти зображення святочного двірцевого бенкету, що включав у себе давній новорічний обряд коляд, який відбувався у Візантії в ніч на 1 січня, тобто на Василів вечір.²⁴ Отож події, ілюстровані фресками, мали місце наприкінці грудня — на початку січня, що перегукується з хронологією переговорів між Василем II і Володимиром, які на думку дослідників, котрі спираються на свідчення Ях’ї, йшли десь наприкінці 987—на початку 988 рр.²⁵ Істотно, що про русько-візантійські переговори, які проходили в надзвичайно складних зимових умовах, розповідають “Нотатки грецького топарха” (кінець X ст.).²⁶ Вчені по-різному датують описані топархом події; найбільш вірогідним здається датування, запропоноване М. Брайчевським: грудень 986 — початок січня 987 рр.²⁷ Фрески дозволяють датувати подію рівно одним роком пізніше. Таким чином, приїзд посольства припав на різдвяні свята, Новий рік і день іменин Василя II. Відомо, що 1 січня за давньою традицією у Візантії відбувалися перегони і вистави на іподромі. Літописний запис, котрий згадує “пенья и службы архиерейски, престоянье дьякон”²⁸ у Царгородській Софії за присутності там руських послів, дозволив Д. Айналову дійти висновку, що “посли Володимира були приведені в церкву св. Софії у велике свято”.²⁹

Якщо прийоми послів Володимира в палаці й на іподромі мали місце 31 грудня — 1 січня, то на наступні дні припали коронаційні урочистості, про що свідчать послідовність і зміст сюжетів у північній башті. Тут розпис починається сценою, яка отримала в науці назву “Боротьба ряджених”. Н. Кондаков переконливо довів, що вона ілюструє так звані “готські ігри” в Візантії під час святочного двірцевого бенкету, який відбувався в ніч з 2-го на 3-є січня і мав назву “плодового”.³⁰ Тобто 2-го або 3-го сталася подія, яку зображено у головній сцені цієї башти — “Церемонія у візантійського імператора”. Дія тут розгортається на відкритій терасі, що примикає до комплексу суміжних двірцевих споруд, з яких є вихід на терасу. Тераса, розташована на висоті двірцевих залів, слугувала трибуною для церемоніальних актів, а внизу, на майдані (Ареї), проходили паради гвардійців і представників народу. Фреска зафіксувала найурочистіший момент коронації цариці — вихід у присутності василевса на Трибунал Ареї після коронації в залі Августея для проголошення її царицею народом ромейів. Таке проголошення вважалося не-

обхідною конституційною процедурою утвердження законності влади коронованої особи.³¹ Цариця отримувала інсигнії вищої влади під час її заручин з василевсом (або цісарем) — ми й бачимо на голові коронованої жінки тонкий білий мафорій-фату, яку згадують джерела в описах весільного вбрання візантійських цариць.³² Судячи з відсутності німбу над головою цариці (іконографічної відзнаки василевсів), царевною нареченою на фресці виступає княгиня Анна, адже сам Василь II, котрий представляє її народові, був неодружений.³³ Як уже згадувалося, церемонія коронації цариці була обов'язковою складовою частиною царського шлюбного обряду. Вона відбувалася під час заручин, з моменту яких шлюб вважався укладеним.³⁴ Коронація або безпосередньо передувала шлюбові, або відбувалася, супроводжуючи заручини, задовго до весілля. Так, Роман I Лакапін заручив свого брічного сина Стефана з дочкою знатного візантійця Гавали — Анною і, як пише Скіліца, “разом з вінцем нареченої поклав на неї діадему царства”. Згідно з працею “Про церемонії візантійського двору”, на урочистостях з приводу заручин нащадка славослів'я народу на адресу нареченої не відрізнялися від привітань імператриці; при цьому її називали жінкою юного василевса.³⁵ Прикладом може слугувати і коронація Анни Комніни в XI ст., коли вона ще малою дівчинкою була заручена з Костянтином Дукою.³⁶ Та чи не найвагомішим для нас є те, що в історії Македонської династії був прецедент коронації порфірородної царівни, зарученої з іноземним державцем. 901 р. дружиною германського імператора Людовика III Сліпого, одного з останніх Каролінгів, стала дочка Льва VI Мудрого — Анна, котру батько проголосив Августою як царевну наречену.³⁷ При одруженні з іноземками заручини з метою безпеки владних осіб відбувалися заочно, і державного нареченого заміняв двійник (фактогум)³⁸ — ймовірно, ним був керівник посольства Володимира, зображений поруч з василевсом в ложі іподрому. Характерно, що в епічних сказаннях про одруження Володимира настійно звучить мотив заміни князя його помічником під час сватання до “Анни Прекрасної”.³⁹ Це не є вигадкою, адже епос зафіксував реальні обставини одруження князя, зумовлені тогочасними звичаями та обрядами, котрі ми нерідко сприймаємо як казкові.

Факт заручин Володимира з Анною на початку 988 р. підтверджують французькі документи, що засвідчують невдалу спробу короля Франції Гуго Капета одружити з Анною свого сина Роберта. В листі, написаному в січні 988 р. Василеві II, Гуго просив руки “дочки Священної імперії” для Роберта, який був щойно короно-

ваний (25 грудня 987 р.). Відповіді на свого листа Гуго не отримав, бо саме тоді, коли він писався, в Константинополі відбувалися заручини Володимира з Анною. 1-го квітня 988 р. Роберт вже одружився з удовою Арнульфа II Фландрського Сусанною.⁴⁰ А. Поппе цілком справедливо вважає, що у Франції, дізнавшись про заручини Володимира з Анною, відмовилися від проєктованого династичного союзу.⁴¹ З огляду на те, що подорож з Константинополя до Франції тривала тоді близько 2-х місяців,⁴² новина про заручини Володимира повинна була залишити Константинополь в січні, зразу після заручин.

Про те, що заручини Володимира й Анни відбулися задовго до їхнього весілля, свідчить Ях'я, котрий називає заручини “угодою про свояцтво”, під час укладення якої князь “оженився” на принцесі, а от Анну ж із священнослужителями було послано до Володимира “пізніше”. А коли було вирішено ними справу про шлюб, “прибули війська русів”.⁴³ Свідчення Ях'ї про одруження Володимира з Анною до її прибуття в Корсунь підтверджують візантійські автори Скіліца і Зонара, котрі вказують, що Василь встиг одружити Володимира з Анною до битви при Хрисополі,⁴⁴ що мала місце 988 р.,⁴⁵ коли Анна прибула до Корсуня після його взяття Володимиром, тобто не раніше 7-го квітня 989 р.⁴⁶

Укладення династичного шлюбу на святки відповідало середньовічному звичаю приурочувати важливі державні події до найбільших християнських свят. Наприклад, на Великдень 6-го квітня 945 р. Костянтин VII коронував свого сина Романа і його наречену Берту-Євдокію; на Різдво 25 грудня 987 р. був коронований Роберт II Капетінг.

Заручини Володимира й Анни на початку 988 р. проливають світло на складну проблему особистого хрещення князя. Щодо цього в давньоруській літературі існують дві точки зору: якщо “Повість врем'яних літ” вказує місце і час хрещення князя — Корсунь, 988 р., то Нестор в “Читанні” про Бориса та Гліба і автор “Пам'яті і похвали” Володимиру мніх Іаків свідчать про навернення князя 987 р. Так, Іаків говорить, що Володимир, котрий помер 1015 р., прожив після хрещення 28 літ, а Нестор прямо вказує дату його хрещення — “в лето 6495-е от сотворения мира”, тобто 987 р.⁴⁷ Побутування різних версій вже з давнини відбила “Повість врем'яних літ”, котра після розповіді про хрещення Володимира в Корсуні додає: “Се же, не сведуще право, глаголють, яко крестился есть в Киеве, инии же реша: в Василеве, друзии же инако скажутъ”.⁴⁸ Хоча ледве не загальним місцем у науковій літературі є твердження про плутанину, якої нібито припустився Ях'я, вважаємо, що саме він найбільш

точно відтворює розвиток подій. Якщо поставити події в тому самому хронологічному порядку, в якому вони викладені у Ях'ї, отримуємо таку картину: коли Володимир зобов'язався хреститися і оженився на Анні, на Русі ще панувало язичництво. Лише через деякий час після укладення “угоди про свояцтво” Василь II послав до Володимира свою сестру із священнослужителями, котрі охрестили князя і Русь. Перекладач і дослідник хроніки Ях'ї В. Розен зазначає, що “за свідченням джерела Ях'ї хрещення проходило значно пізніше укладання угоди”.⁴⁹ Отож, хроніст підтверджує корсунську версію літопису. Чи означає це, що факт охрещення князя 987 р. не відповідає дійсності і що Володимир заручився з Анною ще язичником? Відомо, що на Русі слідували візантійській церковній практиці, згідно з якою дорослого хрестили тільки після навчання його вірі, тобто оглашення, після чого мав проминути певний час до прийняття неофітом обряду хрещення.⁵⁰ Думка про попереднє хрещення Володимира вперше була висловлена І. Малишевським і пізніше повторена багатьма вченими.⁵¹ Останнім часом ця думка переконливо аргументована М. Арранзом, котрий довів, що хрещення Володимира в два етапи цілком узгоджується з каноном грецького Євхологія і візантійськими літургійними текстами.⁵² Дослідники вважають, що попереднє хрещення Володимира відбулося під час перебування візантійської місії в Києві, а остаточне — після взяття князем Корсуня. Хрещення в два етапи цілком влаштувало Володимира, гарантуючи виконання імператором “угоди про свояцтво”. В той самий час воно добре узгоджувалося з одруженням у два етапи, яке, в свою чергу, влаштувало імператора. Тому сторони зійшлися на такому оптимальному варіанті: Володимир бере зобов'язання хреститися (оглашається) — Василь влаштовує йому заручини з Анною; Володимир надає Василеві військову допомогу — Василь відправляє на Русь Анну; Володимир хреститься й одружується з принцесою. Інша послідовність подій: Володимир хреститься, надсилає Василеві військо і лише згодом отримує царівну — відводить князеві за виразом А. Бертьє-Делагарда, “роль обдуреного простачка, з чим вельми важко примиритися”.⁵³

Отож розпис Київської Софії сприяє правильному розумінню джерел і дає змогу розширити й уточнити їхні дані щодо цих подій. Важливим є і те, що ми дізнаємося про коронацію Анни, котра титулується у вітчизняних джерелах “царицею”. У Візантії титул чоловіка переносився і на його дружину, тобто якщо Анну коронували царським вінцем, Володимир одночасно отримав відповідний титул. Про можливість надан-

ня хрестителю Русі царських регалій писали багато дослідників, адже це засвідчується орнаментом Володимира на його монетах, а також давнім переказом, що побутував на Русі.⁵⁴ Гадають, що Володимир отримав корону цісаря, бо це було пов'язано з матримоніальними традиціями візантійського двору, який давав цей чин іноземцям, котрі поріднилися з імператорською фамілією.⁵⁵ Титул цісаря був другим після василевса у візантійському табелі про ранги і давався видатним полководцям — родичам імператора.⁵⁶ Ось чому обряд коронації Анни відбувся у Трибуналі Арєї — там коронували не тільки імператрицю, а й цісаря, а відтак і його дружину.⁵⁷ Цікаво, що на більшості своїх монет Володимир зображений у церемоніальній шапці цісаря — кесарикії або скіадії, котра мала форму скуфії з царськими підвісками-перпендуліями і була унизана перлинами.⁵⁸ Недаремно цісарські геральдичні знаки-грифони прикрашають склепіння башт; другим геральдичним знаком цісаря був орел;⁵⁹ його зображення прикрашало мантию Володимира на княжому портреті в соборі — геральдичний орел фігурує зараз на шиферній плиті парапету хор якраз над портретом.

Отож можемо висновити, що після попереднього хрещення на рубежі 987—988 рр. Володимир разом з рукою Анни отримав титул цісаря і царські регалії. Події, напевне, за домовленістю сторін відбувалися одночасно в Києві й Константинополі, що відповідало візантійській дипломатичній практиці. Саме християнське ім'я князя — Василь — свідчить про те, що він приєднався до християнської спільності на день пам'яті св. Василя Великого, тобто 1-го січня. Обидві сторони зв'язали одна одну непорушними умовами: шлюб вважався укладеним, але Анна мала прибути на Русь тільки після отримання Василем військової допомоги; Володимир був визнаний цісарем, проте цей титул ставав дійсним лише після весілля і входження князя до імператорської родини. Інша річ, що Василь зважився порушити навіть ці умови і Володимирові довелося силою зброї примусити імператора виконати їх. Як відомо, весілля відбулося в Корсуні, що його Володимир взяв після 7-го квітня 989 р., й одразу ж імператор відправив сюди Анну. Перед весіллям Володимир прийняв таїнство хрещення, і дата цієї події теж є однією із загадкових проблем. Гадаємо, що для її визначення треба звернути увагу на той факт, що обидва головних храми, народжених добою хрещення, — Десятинна церква і Київська Софія — були освячені практично в один день: Десятинна церква — 12-го травня, Софія — 11-го травня. 12 травня значиться як день освячення Десятинної церкви у Місяцеслові XIII ст., і це є перше свято власне

Руської церкви. Освячення Десятинної церкви згадується також 11 травня — в Пролозі XIII—XIV ст. ст., де ця подія пов'язується з днем заснування Константинополя: “Месяца мая в 11 память бытѹ святого и богохранимого Костянтина града”, і далі: “В тотъ же день освящение церкви святѹя Богородица, иже създа благоверный князь Василей, зовомый Володимир I”.⁶⁰ Розбіжність джерел щодо дати освячення Десятинної церкви не є похибкою переписувачів давніх текстів, адже освячення могло тривати два дні, особливо якщо воно пов'язувалося із знаменною подією. Наприклад, Софія Константинопольська вдруге освячувалася 22—23-го грудня 562 р.: 22-го відкривалися двері храму і відбувався навколо нього хресний хід, а на 23, котре увійшло в Місяцеслови, припадала основна частина обряду.⁶¹ Дводенними були й урочистості з нагоди освячення Борисоглібського храму у Вишгороді: 1-го травня 1115 р. мав місце чин освячення храму, а 2-го травня відбулося перенесення гробниць Бориса і Гліба у нову церкву.⁶²

Збіг дат освячення Десятинної церкви і Київської Софії не може бути випадковим, тому день 12 травня відзначав якусь пам'ятну подію для Русі, подію, котра була пов'язана з Константинополем, звідки прийшло до нас християнство. З огляду на те, що таїнство хрещення звичайно відбувалося в суботу або неділю — день Господень,⁶³ можна гадати, що князь і його дружина хрестилися в ніч з 11-го на 12-те травня, котрі 989 р. припадали саме на суботу та неділю. В зв'язку з тим, що літописна концепція хрещення Русі зводила цю подію до особистого навернення Володимира, цілком можливо, що день 12-го травня сприймався у Давній Русі як день її хрещення, тому до нього приурочили освячення двох головних храмів доби християнізації. Інакше неможливо пояснити вибір для їхнього освячення саме цієї дати, адже на неї не припадає

жодне богородичне або христологічне свято. Ототожнення держави з князем і його дружиною (“вся Русь”) є характерним як для давньоруських текстів, так і для візантійських (“всі роси”). Прирівнювання частини (дружини) до цілого (народу) є властиве ранньому середньовіччю явище, тому в джерелах тієї доби дружина постійно називається “всі дани”, “народ фризів”, “всі чехи”, “весь народ”.⁶⁴ Вважаємо, що не день хрещення киян, дату котрого так настійно шукають дослідники, а день хрещення Володимира і його дружини відзначався у Давній Русі як день прийняття нею християнства. Ось чому вітварний “Святительський чин” Київської Софії, котрий репрезентує Земну Церкву, розпочинається образом св. Єпіфанія Кіпрського, пам'ять якого святкується 12-го травня; цією датою і відкривається історія Руської Церкви як общини вірних. Не випадково слідом за Єпіфанієм розміщено образ папи Римського Климента, мощі котрого Володимир приніс із Корсуня і поклав у Десятинній Церкві, тобто вони освятили сам акт хрещення.

Підсумовуючи сказане, гадаємо, що на основі даних розпису Київської Софії можна поповнити історію хрещення Русі низкою точно датованих фактів:

1. Кінець грудня 987 р.— початок січня 988 р.— укладення русько-візантійської “угоди про свояцтво”. Перебування послів Володимира в Константинополі і візантійської місії в Києві.

2. 1 січня 988 р. на день св. Василя Великого,— попереднє хрещення Володимира (оглашення). Прийняття ним цісарського титулу і відповідних регалій.

3. 2 або 3 січня 988 р.— коронація Анни і заручини її з Володимиром.

4. 12 травня 989 р.— день хрещення Володимира і його дружини в Корсуні. Дата хрещення Русі.

Примітки

¹ Див. Успенский Ф. И. Русь и Византия в X веке.— Одесса, 1888.— С. 35.

² Див. Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. 1: До початку XI віку.— К., 1991.— С. 495—529.

³ Нікітенко Н. Н. К вопросу авторского замысла и датировки Софии Киевской // Тезисы научных докладов на конференции, посвященной 1125-летию Полоцка и Полоцкой земли.— Полоцк, 1987. Она же. К иконографической программе однофигурных фресок Софийского собора в Киеве // Византийский временник.— 1987.— Т. 48. Она же. Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора // Памятники культуры: Новые открытия.— Ежегодник: 1986 г.— Л., 1987; Она же. Программа однофигурных фресок Софийского собора в Киеве и ее идейные истоки // Византийский временник.— 1988.— Т. 49; Она же. Историческая проблематика в росписи Софии Ки-

евской // Резюме сообщений XVIII Международного конгресса византинистов.— М., 1991.— Т. 2; Она же. “Слово” Иллариона и датировка Софии Киевской // Отечественная философская мысль XI—XVII вв. и греческая культура. Сб. научных трудов.— К., 1991; Она же. Историческая проблематика в росписи Софии Киевской. Автореф. диссерт. на соиск. уч. степ. канд. историч. наук.— М., 1992.

⁴ Кондаков Н. П. О фресках лестниц Киево-Софийского собора // Зап. Русского археологического общества.— 1888.— Т. 3.— Вып. 3 и 4.

⁵ Грабар А. Н. Светское изобразительное искусство домонгольской Руси и “Слово о полку Игореве” // Труды Отдела древнерусской литературы.— 1962.— Т. 16.

⁶ Высоцкий С. А. Светские фрески Софийского собора в Киеве.— К., 1989.

⁷ Пор. *Grabar A. L'empereur dans l'art byzantin.*— Paris, 1936.

⁸ *Скабаланович Н.* О нравах византийского общества в средние века (Речь, произнесенная на годовичном акте Санкт-Петербургской духовной академии 17 февраля 1886 года).— СПб., 1886.— С.13; *Ласкин Г.* Георгий Котин о древностях Константинополя: Словарь древностей Константинополя.— К., 1905.— С. 72—73.

⁹ *Грабар А.* Избрани съчинения.— Т. 1.— София, 1982.— С. 84—86.

¹⁰ *Никитенко Н. Н.* К атрибуции фрескового цикла башен Софии Киевской // Российское византиноведение: итоги и перспективы.— М., 1994; Она же. О содержании фресковой росписи лестничных башен Софии Киевской // Памятники культуры: Новые открытия. Ежегодник: 1991 г.— М., 1997.

¹¹ *Р. Ю. Виппер.* История древнего мира. История средних веков / *А. А. Васильев.*— М., 1993.— С.193—194.

¹² Пор. *Герцберг Ф.* История Византии / Пер. и прилож. *П. В. Безобразова.*— М., 1897.— С.176—177.

¹³ *Розен В. Р.* Император Василий Болгаробойца: Извлечение из летописи Яхьи Антиохийского.— СПб., 1883.— С. 23—24.

¹⁴ Повесть временных лет (далі — ПВЛ).— Ч. 1: Текст и перевод / Подгот. текста *Д. С. Лихачева*; пер. *Д. С. Лихачева, Б. А. Романова.*— М.; Л., 1950.— С. 74—75.

¹⁵ Сборник в память 900-летия крещения Руси / Под ред. *А. И. Соболевского.*— К., 1888.— С. 24.

¹⁶ Див. напр. *Голубинский Е.* История русской церкви.— Т. 1.— Ч. 1.— М., 1901.— С. 240—250; *Шахматов А. А.* Корсунская легенда о крещении Владимира.— СПб., 1906.— С. 92; *Бахрушин С. К.* вопросу о крещении Киевской Руси // Историк-марксист.— 1937.— № 2.— С. 25—27; *Огієнко І. І.* Українська церква.— Т.1.— К., 1993.— С. 44—45.

¹⁷ *Толочко П. П.* Выбор веры Владимиром Святославичем: факт или фикция? // Доклады Международного конгресса, посвящен. тысячелетию христианства на Руси-Украине.— Равенна, 1988.— С. 816—829.

¹⁸ Див. *Скабаланович Н.* Византийское государство и церковь в XI веке.— СПб., 1884.— С. 156—170.

¹⁹ Див. *Лихачев Д. С.* Русский посольский обычай XI—XIII вв. // Исторические записки.— 1946.— Т. 18.— С. 45.

²⁰ Див. История Византии / Под ред. *С. Д. Сказкина.*— Т. 2.— М., 1967.— С. 167.

²¹ Див. напр. *Сумцов Н. Ф.* О свадебных обрядах, преимущественно русских.— Харьков, 1881.— С. 70; *Маслова Г. С.* Народная одежда в восточнославянских обычаях и обрядах XIX — начала XX вв.— М., 1984.— С. 32; *Брайчевская Е. А.* Летописные данные о древнерусском мужском костюме X—XIII вв. // Земли Южной Руси в XI—XIV вв.— К., 1985.— С. 119.

²² *Здоровега Н. І.* Нариси народної весільної обрядовості на Україні.— К., 1974.— С. 13, 34—35.

²³ *Голубинский Е.* Вказ. пр.— С. 247—250; *Левченко М. В.* Очерки по истории русско-византийских отношений.— М., 1956.— С. 79—80.

²⁴ Див. *Веселовский А. Н.* Разыскания в области русского духовного стиха // Сб. Отделения русского языка и словесности.— 1883.— Т. 32.— № 4.— С. 108—109; *Кондаков Н. П.* Вказ. пр.— С. 293; *Айналов Д., Редин Е.* Киево-Софийский собор: Исследование древней мозаической и фресковой живописи.— СПб., 1889.— С. 112.

²⁵ *Завитневич В. З.* Владимир Святой как политический деятель // Владимирский сборник в память девятистолетия крещения Руси.— К., 1888.— С. 153; *Шестаков С. П.*

Очерки по истории Херсонеса в VI—X вв. по *Р. Х.* // Памятники христианского Херсонеса.— Вып. 3.— М., 1908.— С. 85; *Приселков М. Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X—XI вв.— СПб., 1913.— С. 34; *Острогорский Г. А.* Владимир Святой и Византия // Владимирский сборник в память 950-летия крещения Руси.— Белград, 1938.— С. 39; *Мавродин В. В.* Образование Древнерусского государства.— Л., 1945.— С. 326; *Левченко М. В.* Вказ. пр.— С. 364; *Литаврин Г. Г.* Византия и Русь в IX—X вв. // История Византии / Под ред. *С. Д. Сказкина.*— М., 1967.— Т. 2 — С. 235—236; *Грушевский М.* Вказ. пр.— С. 496.

²⁶ *Васильевский В. Г.* Записки греческого топарха // *Васильевский В. Г.* Труды.— Т. 2.— Вып. 1.— СПб., 1909.

²⁷ *Брайчевский М. Ю.* Утверждения христианства на Руси.— К., 1988.— С. 151.

²⁸ ПВЛ.— С. 75.

²⁹ *Айналов Д. В.* История древнерусского искусства: Киев-Царьград-Херсонес // Изв. Таврической ученой архивной комиссии.— Симферополь, 1920.— № 57.— С. 176.

³⁰ *Кондаков Н. П.* Вказ. пр.— С. 293—294.

³¹ История Византии / Под ред. *С. Д. Сказкина.*— Т. 1.— М., 1967.— С. 133.

³² *Кондаков Н. П.* Вказ. пр.— С. 293—294.

³³ Ми вже звертали увагу на вражаючу схожість зображеної у башті візантійської царівни з княгинєю Анною на княжому портреті в центральному нефі собору. Див. *Никитенко Н. Н.* Княжеский групповой портрет...— С. 240.

³⁴ *Суворов Н. С.* Заключение брака в Западной Европе в средние века // Юридический вестник.— Т. 3.— Кн. 1.— М., 1888.— С. 12—13; *Липшиц Е. Э.* Законодательство и юриспруденция в Византии в IX—XI вв.— М., 1981.— С. 92.

³⁵ *Литаврин Г. Г.* О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь // История СССР.— 1981.— № 5.— С. 183.

³⁶ *Анна Комнина* Алексиада / Вступит. статья, пер., коммент. *Я. Н. Любарского.*— М., 1965.— С. 188.

³⁷ Див. *Диль Ш.* Византийские портреты.— Харьков, 1909.— С.137; История Византии / Под ред. *С. Д. Сказкина.*— Т. 2.— М., 1967.— С. 194.

³⁸ *Барсов Н. И.* Обручение // Энциклопедический словарь / Изд. *Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон.*— СПб., 1897.— Т. 21а (42).— С. 580—581; *Козаченко А. И.* К истории великорусского свадебного обряда // Сов. этнография.— 1957.— № 1.— С. 61—62.

³⁹ *Соколов Б.* Эпические сказания о женитьбе князя Владимира // Уч. зап. Саратовского ун-та.— Т. 1.— Вып. 3: Словесно-историческое отделение педагогического ф-та.— Саратов, 1923.— С. 71—79.

⁴⁰ *Бубнов Н.* Сборник писем Герберта как исторический источник: 983—997.— СПб., 1890.— С. 492—498.

⁴¹ *Porpe A.* The political background to the baptism of Rus: Byzantine-Russian relations between 986—989 // *Dumbarton Oaks Papers.*— Wash., 1976.— Vol. 30.— P. 232—234.

⁴² Op. cit.— P. 234—235.

⁴³ *Розен В. Р.* Вказ. пр.— С. 23—24.

⁴⁴ Див. *Голубинский Е.* Вказ. пр.— С. 219—220.

⁴⁵ Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика по прозванию — писателя XI столетия / Пер. Эмина.— М., 1864.— С. 179.

⁴⁶ *Васильевский В. Г.* К истории 976—986 гг. // *Васильевский В. Г.* Труды.— Вып. 1.— СПб., 1909.— С. 100; *Розен В. Р.* Вказ. пр.— С. 215; *Левченко М. В.* Вказ. пр.— С. 360.

⁴⁷ Див. *Голубинский Е.* Вказ. пр.— С. 112—113.

- ⁴⁸ ПВЛ.— С. 77.
- ⁴⁹ Розен В. Р. Вказ. пр.— с. 197.
- ⁵⁰ Долоцкий В. И. Чин оглашения в древней христианской церкви // Христианское чтение.— СПб., 1849.— Ч. 1.— С. 416—470; Амвросий. Таинство святого крещения по чину православной церкви // Странник.— 1864.— Т. 1 (январь).— С. 1—50.
- ⁵¹ Малышевский И. Рецензия на книгу Е. Голубинского “История русской церкви” // Отчет о 24-м присуждении наград графа Уварова.— СПб., 1882.— С. 50—51; Линниченко И. А. Современное состояние вопроса об обстоятельствах крещения Руси // Тр. Киевской духовной академии.— 1886.— № 12.— С. 592—602; Шмурло Е. Когда и где крестился Владимир Святой? // Зап. Русского исторического общества в Праге.— 1927.— Кн. 1.— С. 140—148; *Obolensky D. The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe, 500—1453.*— London, 1971.— P. 195.
- ⁵² 988—1988: Тысячелетие христианизации Древней Руси // Русь между Востоком и Западом: Культура и общество, X—XVII вв. (Зарубежные и советские исследования).— Ч. III.— М., 1991.— С. 102—105.
- ⁵³ Бертье-Делагард А. Как Владимир осаждал Корсунь // Изв. Отделения русского языка и словесности.— 1909.— Т. 14.— Кн. 1.— С. 285.
- ⁵⁴ Толстой И. И. Древнейшие русские монеты великого княжества Киевского.— СПб., 1882.— С. 1—47, рис. 1—15; Жданов И. Русский былевой эпос: исследования и материалы.— СПб., 1895.— С. 65—133; Грушевський М. Вказ. пр.— С. 503—510.
- ⁵⁵ Левченко М. В. Вказ. пр.— С. 365—367.
- ⁵⁶ Скабаланович Н. Византийское государство и церковь...— с. 149—151.
- ⁵⁷ Беляев Д. Ф. *Byzantina*: Очерки, материалы и заметки по византийским древностям.— Кн. 1.— СПб., 1891.— С. 115.
- ⁵⁸ Див. Кондаков Н. П. Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI века.— СПб., 1906.— С. 62, 74, 87—90.
- ⁵⁹ Там само.— С. 38; Даркевич В. П. Светское искусство Византии.— М., 1975.— С. 194.
- ⁶⁰ Макарий, митрополит. История русской церкви.— Т. 1. СПб., 1857.— С. 34.
- ⁶¹ Сергей, архиепископ. Полный месяцеслов Востока.— Т. 2.— Владимир, 1901.— С. 518.
- ⁶² Каргер М. К. Древний Киев.— Т. 2.— М.— Л., 1961.— С. 319.
- ⁶³ Голубинский Е. Вказ. пр.— Т. 1.— Ч. 2.— М., 1904.— С. 423.
- ⁶⁴ Див. Константин Багрянородный. Об управлении империей: Текст, перевод, комментарий / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева.— М., 1991.— С. 307, 329.